

บทที่ 5 วิจารณ์และเสนอแนะ

5.1 วิจารณ์

ในการศึกษามโนทัศน์เรื่องเวลานั้น สิ่งที่ค้นพบจากการศึกษามีความสำคัญในการยืนยันความมีอยู่ของเวลาว่าเป็นอย่างไรและสัมพันธ์กับมนุษย์อย่างไร มโนทัศน์เรื่องเวลานั้นมีหลากหลาย อธิ มนุษย์อยู่ในกระแสแห่งเวลาอย่างแปลกแยก มนุษย์คือการปรากฏขึ้น ณ ส่วนใดส่วนหนึ่งของกระแสแห่งเวลานี้ ชีวิตของมนุษย์ถูกกำหนดโดยเวลา หรือว่ามนุษย์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับเวลา

งานวิจัยฉบับนี้เป็นการศึกษามโนทัศน์เรื่องเวลา ซึ่งเป็นข้อเสนอเรื่องความมีอยู่ของเวลาเชิงอัตวิสัยในบริบทของพุทธปรัชญาเถรวาท และอิมมานูเอล คานท์ ข้อเสนอ มโนทัศน์เรื่องเวลาของแนวคิดทั้งสองถูกสนับสนุนด้วยเหตุผลเชิงปรัชญาด้านอภิปรัชญาในความมีอยู่และบทบาทของ "จิต" และญาณวิทยา ในด้านกระบวนการรับรู้โลกของจิตนั้นเป็นสิ่งที่เชื่อมโยงไปสู่การต่อยอดสถานการณ์ภาพของมนุษย์ในฐานะปัจเจกในเรื่องอิสรภาพและเรื่องจริยธรรม ประเด็นความสุขหรือความทุกข์ เป็นประเด็นปัญหาใหญ่ทางปรัชญาสาขาจริยศาสตร์ ซึ่งการตีความความสุขความทุกข์นั้นหากวางอยู่บนรากฐานความจริงคนละระบบ ก็อาจทำให้การปฏิบัติที่มีผลในการกำหนดโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ทางจริยธรรมแตกต่างกันได้ เช่นในระบบความจริงแบบสสารนิยม จิตนิยม ทวินิยม หรือพุทธปรัชญา

ดังนั้นเพื่อให้เห็นถึงผลของการตีความมโนทัศน์เรื่องเวลาที่แตกต่างกันขึ้นรากฐานทางความคิดเรื่องกายกับจิต ซึ่งทั้งสองเกี่ยวข้องกับมนุษย์จึงจะแยกประเด็นในการเสนอ ดังนี้

1. การตีความเรื่องเวลาโดยสัมพันธ์กับจิต
2. การตีความเรื่องเวลาโดยสัมพันธ์กับกาย
3. ผลทางปรัชญา
4. ผลทางจริยธรรม

1. การตีความเวลาเชิงสัมพันธ์กับจิต

ประเด็นปัญหาเรื่องเวลาในบทที่ 1 ทำให้รู้ว่าการตีความเวลากับมนุษย์หลายประการ การศึกษามโนทัศน์เรื่องเวลาเชิงอัตวิสัย ทำให้มนุษย์ตระหนักได้ว่าเวลาเป็นสิ่งที่อิงอาศัย

กับตัวมนุษย์ในส่วนที่เป็นนามธรรมนั่นคือจิต จิตคือสิ่งที่ทำให้มนุษย์กำหนดรู้ถึงความมีอยู่หรือการปรากฏของเวลา เวลาที่สัมพันธ์ใกล้ชิดที่สุดคือเวลาที่ปรากฏขึ้นในกระบวนการรู้โลก โลกปรากฏขึ้นมาสู่การรับรู้ของมนุษย์ในกรอบของเวลา หากมนุษย์ไม่มีนาฬิกา หรือกลางวันกลางคืนในการชี้ปวงเวลา มนุษย์ก็ยังสามารถกำหนดรู้ว่ามีเวลาได้ แต่ไม่ใช่การกำหนดรู้ในลักษณะที่เป็นจำนวน หากคือความรู้สึกต่อระยะเวลาที่สั้นหรือยาว เพราะมโนทัศน์เรื่องเวลาเช่นนี้คือการตระหนักรู้เวลาภายใน ดังนั้นความรู้สึกต่อเวลาว่ามีมากหรือน้อย วายาวหรือสั้นนั้นเป็นเรื่องของการตีความโดยจิตและความรู้สึก

ดังนั้นทราบเท่าที่มีจิต ก็ย่อมต้องมีเวลา การตีความเช่นนี้ทำให้มนุษย์เห็นสาระของเวลาโดยสัมพันธ์กับจิต ปัญหาที่มีอยู่ต่อไปว่า มโนทัศน์เรื่องเวลาที่สัมพันธ์กับจิตนี้มีนัยสำคัญ หรือมีความหมายอย่างไร เวลาที่มีอยู่ตลอดไปเป็นอมตะหรือไม่ หรือมีจุดสิ้นสุด และนำไปสู่ผลอย่างไร

การตีความความจำกัดของเวลาว่าเป็นความตายนั้น ทำให้มนุษย์หวงแหนเวลา เพราะคิดว่าเวลาให้โอกาสแก่มนุษย์ในการดำรงชีวิตและแสวงหาความสุข สิ่งที่ปรากฏในปัจจุบันคือมนุษย์ส่วนมากเป็นทุกข์เมื่อรู้ว่าเวลาของการดำรงชีวิตทางกายกำลังจะสิ้นสุดลง หรือต้องสิ้นสุดลง มนุษย์บางกลุ่มไม่แน่ใจว่าเวลานี้คือจุดสิ้นสุดที่แท้จริงแล้วหรือไม่ แต่ตามที่เห็นประจักษ์ทางทวาร 5 หรือประสาทสัมผัสทั้ง 5 จุดจบของเวลาของมนุษย์คือจุดสิ้นสุดของการมีชีวิตทางร่างกาย ดังนั้นมนุษย์มีความทุกข์และไม่ปรารถนาสิ่งนี้ เพราะความไม่รู้หรือความไม่แน่ใจถึงความมีอยู่ของตัวเองในส่วนอื่นที่ไม่ใช่ร่างกายซึ่งส่วนที่เป็นนามธรรมหรือจิต

การถกเถียงในมโนทัศน์เรื่องเวลาจนกระทั่งนำมาสู่ความเห็นที่คล้ายคลึงในหลายประการของคานท์และพุทธปรัชญาเป็นอีกแง่มุมหนึ่งที่น่าพิจารณา เวลาที่สัมพันธ์กับจิตนั้นดังที่กล่าวมาแล้วว่าย่อมนำไปสู่ประเด็นที่ว่า หากจิตยังอยู่เวลาก็ยังคงมี

ปัญหาทางปรัชญาที่ตามมาคือ จิตเป็นอมตะหรือไม่ คานท์ก็กล่าวแต่เพียงว่าจุดกำเนิดทางเวลานั้นเป็นอนันต์ หมายถึงมนุษย์สามารถมีความรู้ใหม่ๆ ได้ไม่จำกัดทราบเท่าที่ยังสามารถมีจิตซึ่งสามารถรับรู้ได้ อย่างไรก็ตามกระบวนการรับรู้ของคานท์ต้องประสานกันระหว่างข้อมูลของโลกภายนอกที่ปรากฏผ่านประสาทสัมผัสในรูปของโลกปรากฏการณ์ ดังนั้นจากปรัชญาของคานท์ในส่วนกระบวนการรู้ในส่วนที่เป็นประสาทสัมผัส ซึ่งรวมถึงประสาทสัมผัสภายในที่เรียกว่าอภิปรัชญาอันจำเป็นต้องอิงอาศัยกายด้วยคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย จึงสามารถสรุปได้เพียงว่า ความเป็นอนันต์ของมโนทัศน์เรื่องเวลาในกระบวนการรู้นั้น น่าจะต้องมีจุดสิ้นสุดคือเป็นอนันต์ทราบเท่าที่ยังมีชีวิตทางร่างกายอยู่ อย่างไรก็ตามคานท์ได้กล่าวว่า “ความหวังต่อ

ชีวิตในโลกหน้า เป็นสิ่งที่ เป็นธรรมชาติของมนุษย์ ชีวิตในโลกหน้าไม่ใช่สิ่งที่เกิดได้จากสิ่งที่เรียกว่าเวลา”¹ ดังนั้นโลกหน้าที่คานท์กล่าวถึงย่อมไม่ใช่โลกที่อาศัยกระบวนการรู้ที่มีเวลาเป็นเงื่อนไขอย่างในโลกมนุษย์ ดังนั้นแม้เป็นภาวะหนึ่งที่เราใช้เวลาแต่ก็เป็นสิ่งที่อยู่นอกเหนืองานวิจัยนี้

ในส่วนของพุทธปรัชญา เวลาเป็นสิ่งที่มนุษย์กำหนดรู้ โดยขึ้นรากฐานแล้วเกิดจากการที่จิตกำหนดรู้อารมณ์ อารมณ์ที่ปรากฏแก่การรับรู้นี้เองคือเวลา เวลาคือการตั้งอยู่ของอารมณ์ที่จิตรู้ เวลาที่เป็นการปรากฏขึ้นของกลไกการทำงานของจิตตามธรรมชาติ พุทธปรัชญากำหนดไว้ว่าคือ 17 ขณะจิต เวลา 17 ขณะจิตนั้นคืออายุของอารมณ์ที่มาจากภายในหรือภายนอกก็ได้ ดังนั้นแม้จะมีบัญญัติเรื่องเวลาอื่นใดในทางกายภาพเช่น กลางวัน กลางคืน หรือฤดูกาลก็ตาม สิ่งเหล่านี้คือผลรวมของการปรากฏในฐานะอารมณ์ต่อจิตแต่ละขณะนั่นเอง การกล่าวเช่นนี้เพื่อเป็นการยืนยันว่าในทางพุทธปรัชญานั้น มโนทัศน์เรื่องเวลาในขั้นรากฐานแล้วย่อมต้องอิงอาศัยจิต ดังนั้นจึงอาจนำไปสู่ข้อสรุปเช่นเดียวกับของคานท์ได้ว่า หากมีจิตย่อมต้องมีเวลา

อย่างไรก็ตามโดยหลักการแล้วจิตในทางพุทธศาสนาไม่ใช่สิ่งที่เป็นอมตะ แต่เป็นปรมาณูที่เรียกว่าสังขตธรรม คือจะเป็นจิตอยู่ได้ต้องมีเหตุปัจจัยพร้อม ดังนั้นหากปราศจากปัจจัยจิตก็จะหยุดทำหน้าที่และจะปรากฏในฐานะของธาตุ ที่เป็นสิ่งพื้นฐานทางนามธรรมตามธรรมชาติ ซึ่งหากจิตไม่ปรากฏเป็นจิตอีกต่อไปแล้ว เวลาก็ย่อมสิ้นสุดลงหรือที่เรียกกันว่า “สภาวะไร้เวลา” จุดนี้ยังไม่สามารถกล่าวได้ว่าเป็นข้อสรุปที่เหมือนข้อสรุปของคานท์ เพราะความสิ้นสุดของเวลาของปัจเจกไม่ได้สิ้นสุด ณ ความตาย แม้ร่างกายของมนุษย์ผู้หนึ่งตายลง หากยังมีปัจจัยคือกรรม โอกาสในการปรากฏของเวลาของผู้นั้นยังมีอยู่ ดังที่กล่าวไว้ในพุทธปรัชญาในเรื่องการสืบต่อของวิถิจิต ซึ่งหมายถึงการสืบต่อของเวลาในการรู้อารมณ์และการกำหนดรู้เวลาของปัจเจกในฐานะบัญญัติธรรม

กล่าวโดยสรุปเรื่องความสัมพันธ์ของมโนทัศน์เรื่องเวลากับจิต คือคานท์และพุทธปรัชญาต่างเห็นวามโนทัศน์เรื่องเวลานั้นเป็นอัตวิสัย และอิงอาศัยการมีอยู่ของจิต ซึ่งมีธรรมชาติรับอารมณ์หรือรับรู้ได้เสมอ แต่การสืบเนื่องของเวลาในทางพุทธนั้นยาวนานกว่าของคานท์หากมีปัจจัยคือกรรม และพุทธปรัชญาถือว่าชัดเจนว่า มนุษย์สามารถจัดการกับจิตโดยกระบวนการหาความรู้ถูกต้องเพื่อไปสู่ภาวะที่ไร้เวลาได้ สภาวะไร้เวลาในทางพุทธปรัชญาจึงมีความสำคัญและเป็นสิ่งที่มนุษย์แสวงหา เพราะคือภาวะที่ไร้ทุกข์อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิต

¹ Immanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, Translated by Norman Kemp Smith

(London : Macmillan Education Ltd., 1989), p. 31.

2. การตีความเวลาเชิงสัมพันธ์กับวัตถุ

ปัญหาเรื่องการตีความมโนทัศน์เรื่องเวลาในบทที่หนึ่ง พบว่าหากมีการตีความว่าเวลาเป็นสิ่งที่กำหนดอยู่ภายนอกตัวมนุษย์และสัมพันธ์กับกายภาพมากกว่าจิตจะทำให้มนุษย์รู้สึกขาดอิสระภาพ และรู้สึกว่าเวลาไม่เคยมีอย่างเพียงพอ ชีวิตจึงต้องแข่งขันกับเวลา ความรีบเร่งใดที่เกิดขึ้นในกรอบเวลาตามนาฬิกาเกิดจากปัญหาปริมาณกิจกรรมที่ถูกระบุกำหนดขึ้นในกรอบเวลาสมมติ เช่นเวลาของตารางการทำงานของคนในยุคอุตสาหกรรมที่อิงอาศัยเวลาตามหน้าปัทมนาฬิกา เป็นการพยายามทำให้เวลาเป็นสิ่งที่มืออยู่อย่างแยกส่วนหรือแปลกแยกจากมนุษย์ ปัญหาความเร่งรีบที่เกิดจากการกำหนดกิจกรรมในโลกอุตสาหกรรม หรือการผลิตสมัยใหม่เป็นการกำหนดเวลาให้มากำหนดชีวิตของคน ซึ่งไม่ใช่เป็นปัญหาของการมีอยู่ของเวลาที่แท้จริง เพราะระบบการผลิตสมัยใหม่ของมนุษย์เป็นจักรกลและมองเชิงกายภาพมากกว่าจิตใจ ยกตัวอย่างการกำหนดอายุที่ดีที่สุดที่ยังสามารถทำงานได้ในระบบสมัยใหม่นั้น โดยเฉลี่ยในปัจจุบันคือ 60 ปี เพราะโลกการผลิตแบบอุตสาหกรรมเห็นว่าประสิทธิภาพของมนุษย์กำหนดโดยอายุขัยทางกาย จะทำประโยชน์เชิงปริมาณและคุณภาพได้โดยระยะเวลาที่มีจำกัด โลกทัศน์ต่อระบบการผลิตเช่นนี้เองที่ส่งผลให้เกิดมโนทัศน์เรื่องเวลาที่แปลกแยกที่สำคัญประการหนึ่งในปัจจุบัน โลกทัศน์ต่อระบบอุตสาหกรรมและระบบการผลิตสมัยใหม่ เบี่ยงเบนความเอาใจใส่หรือความเชื่อในความมีอยู่ของตนเองว่ามีเพียงการมีอยู่ทางร่างกายเท่านั้นที่สำคัญ

ระบบการผลิตสมัยใหม่พร้อมทั้งโลกทัศน์เรื่องความมีอยู่ทางกายภาพเท่านั้นมีความเข้มแข็งมากยิ่งขึ้นเรื่อยมา จนก่อให้เกิดวัฒนธรรมและวิถีชีวิตแบบใหม่ที่มุ่งส่งเสริมความสุขทางกายภาพที่นำไปสู่ระบบค่านิยมแบบใหม่ที่เรียกว่าวัตถุนิยม ซึ่งสอดคล้องกับระบบปรัชญาสสารนิยมเห็นว่าความสุขหรือความทุกข์อาจเป็นสิ่งที่วัดได้เชิงปริมาณ และเป็นวัตถุประสงค์ หากความจริงของมนุษย์เป็นแบบสสารนิยม ถือเอาสิ่งที่เป็นวัตถุว่าเป็นสิ่งที่อยู่หรือสาระเพียงสิ่งเดียวสำหรับความเป็นมนุษย์ มนุษย์จึงให้ความสำคัญต่อร่างกายว่าเป็นความสำคัญหรือความมีอยู่ ที่มนุษย์เรียกว่าชีวิต จากประสบการณ์การดำรงชีวิตอยู่มนุษย์พบว่า ร่างกายเป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่ชั่วคราว หรือมีระยะเวลาแห่งการตั้งอยู่อย่างจำกัด เช่น 50 ปี 70 ปี หรือ อาจยาวถึง 100 ปี ในบางราย บางรายเกิดมาก็เสียชีวิตทันที ดังนั้นจึงเสมือนเป็นการตอกย้ำว่าข้อจำกัดทางเวลาของมนุษย์คือความตาย มีความพยายามในวิทยาการทางวิทยาศาสตร์และทางการแพทย์ตลอดมาในการสรรหาวิธีการทำให้มนุษย์มีอายุขัยที่ยืนยาวขึ้น ยิ่งมนุษย์มีอายุยืนยาวได้อันเป็นผลมาจากทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่เพียงไร ก็เท่ากับเป็นการประกาศความสำเร็จในสาขามากขึ้นเท่านั้น อายุขัยหรือเวลาทางกายภาพของมนุษย์ที่ยาวนานขึ้นนี้ มีผลกระทบต่อวิถีคิด วิถีชีวิต และระบบจริยธรรม เพราะมนุษย์มุ่งความสำคัญทางกายภาพ (สุขภาพร่างกาย) มากขึ้น มีความ

พยายามเพื่อสิ่งนี้ส่งผลต่อระบบการผลิต และมีสิ่งผลิตมากมายเกิดขึ้นเพื่อตอบสนองความต้องการสำคัญของการดำรงอยู่ทางกายภาพที่ยาวนานขึ้นของมนุษย์ เช่น ยา อาหาร สินค้า ต่างๆ

ดังนั้นผลของโลกทัศน์ทางวิทยาศาสตร์ และอุตสาหกรรม ที่มีรากฐานจากปรัชญาสสารนิยม นำไปสู่การตอกย้ำสาระของมนุษย์ทางร่างกายมากกว่าทางใจ และนำไปสู่ความเห็นที่ว่า “ เวลา ” ของมนุษย์หรือที่สัมพันธ์กับมนุษย์นั้นมีความจำกัดเท่ากับการมีชีวิตอยู่ (เกิด - ตาย) ดังนั้นในเมื่อหลังความตาย (ทางกาย) แล้ว “ ตัวตน ” ของตน หรือ “ ความหมาย ” ของชีวิตก็จบสิ้นลง หากเป็นเช่นนี้ ความหมายที่มนุษย์พยายามทำหรือสร้างในขณะที่เวลายังมีในชีวิตนั้นคืออะไร ในโลกยุคดิจิทัลและยุคข้อมูลข่าวสารนี้คือข้อพิสูจน์ถึงกระแสแห่งคุณค่าและความหมายที่มนุษย์พยายามให้แก่ชีวิตของตน คุณค่าที่ว่าเป็นคือ คุณค่าทางวัตถุ กระแสโลกาภิวัตน์หรือกระแสการค้าเสรีที่ปรากฏอยู่ในโลกในศตวรรษที่ 20 นี้ยังคงเป็นหนึ่งในข้อยืนยันอันสำคัญในเรื่องคุณค่าที่มนุษย์ให้แก่วัตถุได้ชัดเจน

3. ผลทางปรัชญา

มโนทัศน์เรื่องเวลาของคานท์ เป็นการตอกย้ำความมีอยู่ ความสำคัญและบทบาทของจิต หากจิตมีความสำคัญเพราะเป็นอุปกรณ์ที่มนุษย์มีในการรู้โลก ดังนั้นมโนทัศน์เรื่องเวลาก็ย่อมสำคัญเพราะคานท์เห็นว่าเวลาคือกฎเกณฑ์หนึ่งที่เป็นเงื่อนไขจำเป็นในการทำงานของจิตโดยสัมพันธ์กับโลกกายภาพนอกตัวมนุษย์ นอกจากนั้นเป็นการคลี่คลายปัญหาที่เป็นปัญหาคู่พื้นฐานของวิทยาศาสตร์เรื่องเวลาและจักรวาล อีกทั้งพยายามสร้างระบบความรู้ของมนุษย์อย่างเป็นวิทยาศาสตร์ คือมีกระบวนการเชิงประจักษ์²

ส่วนทางพุทธปรัชญานั้น การศึกษามโนทัศน์เรื่องเวลาในกระบวนการรู้นั้น เป็นเช่นเดียวกับคานท์คือ เป็นการยืนยันความมีอยู่และบทบาทของจิตว่าขึ้นกับเหตุปัจจัย ทิศทางของเวลานั้นมีนัยว่าเวลาโดยสัมพันธ์กับคุณภาพทางจิตนั้นไม่ใช่วัฏฏะ แต่จิตนั้นมีลักษณะเปลี่ยนแปลงไปสู่สิ่งใหม่ไม่ใช่สิ่งเดิม จิตมีความสำคัญในกระบวนการรู้ การพิจารณาการทำงานของจิตทำให้รู้ว่าโลกนั้นคือกระบวนการสร้างความหมายของจิตในเวลาหนึ่งๆ (17 ขณะจิต) เวลาที่เป็นจริงจึงคือเวลาในปัจจุบันเท่านั้น เวลาจึงไม่ใช่สิ่งที่แปลกแยกจากมนุษย์ การสามารถกำหนดรู้มโนทัศน์เรื่องเวลาในกระบวนการญาณวิทยาทางพุทธในชั้นรากฐาน สามารถนำไปสู่การพิจารณาเห็นสภาวะการเกิด-ดับ ของจิตและอารมณ์ได้ ซึ่งเป็นการนำไปสู่การรู้สภาวะลักษณะที่เรียกว่าไตร

² Guyer, Paul and Wood, Allen W. Immanuel Kant : Critique of Pure Reason. USA :

ลักษณะ และอนิจลักษณะของจิตและอารมณ์ว่าเหล่านั้นคือสังขตธรรม ดังนั้นมโนทัศน์เรื่องเวลาของพุทธปรัชญาจึงสามารถนำไปสู่การรู้ในความจริงระดับปรมาตถ์ได้

4. ผลทางจริยธรรม

ข้อเสนอเรื่องมโนทัศน์เรื่องเวลาของคานท์ต่อกำหนดศักยภาพของมนุษย์ในการมีความรู้ที่เป็นจริงในโลกแห่งปรากฏการณ์ ซึ่งเป็นโลกที่มนุษย์สามารถแสวงหาเสรีภาพที่แท้จริงได้ โดยการนำพุทธิปัญญาที่มีอยู่คือเหตุผลปฏิบัติ ในการประพฤติจริยธรรมอันเป็นความสุขสูงสุดที่นำไปสู่ความเชื่อในความจริงคือพระเจ้าและอมตะภาพ มโนทัศน์เรื่องเวลาของคานท์เป็นการเปิดประเด็นเพื่อให้นักปรัชญาหันไปจากหลักนิตินิยม ไปสู่เสรีภาพของเจตจำนงเสรีหรือที่คานท์เรียกว่าเจตจำนงดี ไม่ว่าคานท์จะประสบความสำเร็จในส่วนนี้เพียงไร ผลกระทบก้าวหนึ่งของการกำหนดมโนทัศน์เรื่องเวลาเชิงอัตวิสัยที่เกิดขึ้นคือการต่อยอดความสำคัญของโลกทางนามธรรมหรือจิต ซึ่งเป็นส่วนสำคัญของความเป็นมนุษย์ คานท์เห็นว่าถึงแม้ว่ามนุษย์จะไม่สามารถรู้โลกที่แท้จริงได้ (Noumena) คานท์ก็กล่าวหาว่าทางเดียวที่มนุษย์จะตระหนักถึงอิสรภาพได้ก็โดยการทำตามหน้าที่ของมนุษย์ มนุษย์สามารถปฏิบัติตามหน้าที่ได้ก็ในบริบททางสังคม และบริบทเหล่านี้ย่อมต้องเข้ามาสู่การรับรู้และการตีความของมนุษย์ในฐานะปัจเจกในกรอบของเวลานี้เอง ดังนั้นเวลาจึงเป็นองค์ประกอบพื้นฐานในการนำไปสู่โอกาสที่มนุษย์จะใช้ศักยภาพทางเหตุผลที่มีอยู่ในพุทธิปัญญาให้ปรากฏเป็นจริงโดยการลงมือปฏิบัติจริยธรรม และสำหรับคานท์จริยธรรมนี้เองที่เป็นรากฐานในการยืนยันความจริงเรื่องเสรีภาพของมนุษย์ ซึ่งมีความสำคัญเท่ากับวิทยาศาสตร์สมัยใหม่⁴

ส่วนความรู้เรื่องมโนทัศน์เรื่องเวลาของพุทธปรัชญา มีส่วนสำคัญในกระบวนการทำให้ความจริงระดับปรมาตถ์ปรากฏคือ สังขารธรรมและไตรลักษณ์ ความดีคือการทำให้เกิดกุศลเจตสิกในช่วงเวลาที่เป็นจริงแต่ละขณะที่อยู่อารมณ์ซึ่งสามารถทำได้ทุกขณะที่ยังมีชีวิต ภาวะที่ไร้ซึ่งเวลาคือความดีสูงสุดซึ่งเกิดจากการปฏิบัติทางจิต เพื่อให้มนุษย์รู้ปรมาตถสภาพจะอันจะนำให้มนุษย์รู้อย่างถูกต้อง หันไปจากสภาวะแห่งทุกข์ และเมื่อมีความรู้ถูกต้องการกระทำของมนุษย์ก็จะถูกต้อง ในทางพุทธปรัชญาการกระทำของมนุษย์ที่เป็นสาเหตุของการกระทำดีนั้นมีจุดกำเนิดในจิตอันเป็นเจตนาเจตสิกที่เกิดขึ้นหรือกำหนดให้เกิดขึ้นได้ภายใต้กรอบเวลาของการรู้ทุกๆ ขณะนี้เอง ดังนั้นเวลาปัจจุบันขณะของพุทธปรัชญาจึงเป็นจุดเริ่มต้นของจริยธรรมทั้งหมด

³ Kant, *Critique of Pure Reason*, p. 31. (...the consciousness of freedom rests exclusively on the clear exhibition of duties...)

⁴ Ibid.

ความสรุป

กล่าวโดยสรุป งานวิจัยฉบับนี้ต้องการชี้ให้เห็นว่าในที่สุดแล้ว มโนทัศน์เรื่องเวลาที่มนุษย์คิดว่าเป็นข้อกำหนดหรือเป็นข้อจำกัดของชีวิต ซึ่งมนุษย์คิดว่าเป็นสิ่งที่อยู่นอกตัวมนุษย์และแปลกแยกหรือควบคุมไม่ได้นั้น แท้ที่จริงแล้วหากวิเคราะห์ให้เห็นถึงขั้นรากฐานของการมีมโนทัศน์เรื่องเวลาแล้ว ทั้งหมดก็ขึ้นอยู่กับมนุษย์เองทั้งสิ้นในการตีความอย่างไรในเรื่องความสัมพันธ์ของเวลากับความมีอยู่ทางกายและทางจิตของตนเอง โดยมีรากฐานอยู่บนความเชื่อในความจริงระบบต่างๆ ไม่ว่าจะ จิตนิยม สสารนิยม ทวินิยม หรือพุทธปรัชญา การจะประสานระบบความคิด ความเชื่อต่างๆ ให้เกิดมโนทัศน์เรื่องเวลาที่ถูกต้องและก่อให้เกิดประโยชน์และคุณค่าแก่ชีวิตได้นั้นเป็นเรื่องของการใช้ปัญญาและการพิจารณาของมนุษย์นั่นเอง

มโนทัศน์เรื่องเวลาของทั้งคานท์และพุทธนั้นแม้จะมีส่วนที่แตกต่างกันอยู่บ้าง แต่ในระดับพื้นฐานแล้วแสดงให้เห็นว่ามนุษย์และเวลาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ไม่ใช่สิ่งแปลกแยกจากกันเพราะเป็นอัตวิสัย เป็นสิ่งที่ประกอบพื้นฐานในการรับรู้โลก เวลาเป็นสิ่งที่บอกมนุษย์ว่าจิตเป็นสิ่งที่เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงไปสู่อนาคต ภายใต้กรอบเวลาแห่งการรู้โลกนี้เองที่ถือเป็นองค์ประกอบขั้นพื้นฐานในการให้มนุษย์สามารถใช้ศักยภาพของตน คือปัญญาหรือเหตุผล ในการปฏิบัติจริยธรรมอันจะนำไปสู่เป้าหมายที่เหมือนกัน คือ "อิสรภาพ" ถึงแม้ว่าอิสรภาพจากนิยามของคานท์และพุทธอาจจะมียุทธศาสตร์ที่แตกต่างกันก็ตาม

การศึกษามโนทัศน์เรื่องเวลานี้เป็นส่วนหนึ่งในการชี้ความสัมพันธ์ของความรู้ทางปรัชญาในเรื่องอภิปรัชญา ญาณวิทยา และจริยศาสตร์ ว่าการค้นพบในความจริงเรื่องหนึ่งหากมีผลต่อการรับรู้ของมนุษย์แล้ว ย่อมสามารถมีส่วนกำหนดทิศทางและเป้าหมายของชีวิตที่มนุษย์ให้คุณค่า ที่เรียกว่าคุณค่าทางจริยธรรมได้

5.2 ข้อเสนอแนะ

เนื่องจากความเป็นเหตุและผลที่ปรากฏในพุทธปรัชญานั้นคือกฎเกณฑ์หลักในการทำงานของจิตและการปรากฏอยู่ของเวลา กฎเกณฑ์นี้เป็นสิ่งที่ควบคุมโลกภายในและโลกภายนอก และเป็นกฎเดียวกับสิ่งที่ควบคุมระบบจริยธรรมของมนุษย์ พร้อมทั้งเป้าหมายของมนุษย์ แต่กฎแห่งความเป็นเหตุผลของคานท์นั้นกล่าวว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่ในจิต ซึ่งเป็นสาเหตุของอิสรภาพที่มนุษย์สามารถมีได้ อย่างไรก็ตามกฎแห่งความเป็นเหตุผลที่คานท์กล่าวนั้น กฎดังกล่าวมีปรากฏในกระบวนการทางจิตของคานท์อย่างไร กฎนี้แตกต่างอย่างไรกับกฎที่ควบคุมโลกภายนอกและระบบทางจริยธรรมของมนุษย์ เป็นเรื่องที่น่าจะมีการศึกษาต่อไป เพราะเป็นปัญหาเรื่องความเป็นสาเหตุ ที่เกี่ยวข้องกันกับปัญหาภายในและจิต ซึ่งรวมไปถึงความสัมพันธ์ของความรู้และจริยธรรม